

УДК 81'42

КЛЮЧОВІ СЛОВА ТА НАБУВАННЯ НИМИ СИМВОЛІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Совтис Н. М.

У статті проаналізовано наукові дослідження, присвячені вивченню ключових слів та слів-символів у художніх творах письменника. З'ясовано особливості набування ключовими словами символічного характеру у творі, а також розкрито їх індивідуально-авторський та національний характер.

Ключові слова: ключові слова, слова-символи, аналіз художнього твору письменника.

В статье проанализированы научные достижения, посвященные изучению ключевых слов и слов-символов в художественных произведениях писателя. Выявлены особенности приобретения ключевыми словами символического характера в произведении, а также раскрыт их индивидуально-авторский и национальный характер.

Ключевые слова: ключевые слова, слова-символы, анализ художественного произведения писателя.

The article analyses scientific investigations dedicated to the study of key words and words-symbols in the literary works of an author. It defines the peculiarities of symbolic character which adopt key words as well as reveals the author's individual and national character.

Key words: key words, words-symbols, analysis of author's literary work.

Протягом останніх десятиліть у лінгвістиці помітно активізувався інтерес до проблем граматики і семантики тексту, до дослідження закономірностей мовної побудови і мовної організації текстів різних типів. Це обумовлено, на нашу думку, складністю і багатоаспектністю визначення самого поняття “текст”, а також невирішеністю питання про склад текстових ознак і категорій. Саме в тексті елементи мовної системи, об'єднуючись, утворюють не просто лінійну послідовність знакових одиниць, а цілісну структуру, що володіє змістом і сенсом, тобто осмислену, формально і семантично пов'язану послідовність мовних знаків.

У художньому творі слово – вічний будівельний матеріал літературного образу, стає гнучким, змінним, рухливим і виразним, а також часто не тотожним тій лексичній одиниці, що зафіксована в словнику, хоча і співпадає за зовнішньою формою, адже в художньому тексті слово набуває властивостей до збагачення своєї семантики. Саме в слові і через слово відображається авторське бачення світу письменника, його система моральних цінностей. Зміст твору є певною об'єктивністю, поданою крізь призму авторського бачення. Як стверджував М. М. Бахтін, “кожний текст є чимось індивідуальним, єдиним і неповторним, і в цьому полягає його зміст, задум, задля чого він створювався. Це те в ньому, що має відношення до істини, правди, добра, краси, історії” [2, с. 283]. З індивідуальністю автора, за М. М. Бахтінім, пов'язане все найголовніше в художньому тексті, саме тому метою читача і дослідника є глибоке проникнення в твір, що реалізує образ автора.

Ґрунтовний аналіз твору неможливий без послідовного розгляду всіх елементів тексту різних рівнів. У творенні категорій образу автора беруть участь переважно одиниці лексико-семантичного рівня. Але не всі вони однаково важливі, адже деякі відіграють головну роль, коли інші перебувають на другорядному плані, що залежить від композиційно-сюжетного рівня. Актуальність нашого дослідження зумовлена важливістю вивчення домінантних одиниць художнього тексту, до яких належать ключові слова. Неоднозначність визначення цього поняття у спеціальних термінологічних словниках підтверджує появу численних наукових праць на цю тему. Одним з перших метод “слів-ключів” описав Ж. Маторе в праці “Метод в лексикології”, що призвело до появи нового і оригінального напрямку у вивченні лексики. Автор цього методу вважав, що саме лексичний склад мови може відбивати особливості

соціальної організації. Це дозволило йому виділити лексеми, що відбивають основні економічні і соціальні зміни, – “слова-свідки”, і лексеми, що “синтетично виражають суть ідеологічної надбудови суспільства” – “слова-ключі” [14, с. 68].

Нашою метою є проаналізувати наукові дослідження, присвячені вивченню ключових слів та слів-символів у художніх творах письменника, встановити особливості набування ключовими словами символічного характеру, а також розкрити їх індивідуально-авторський та національний характер.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях на позначення цього поняття використовують різні лексеми: лейтмотивні слова (В. Г. Адмоні і Г. І. Сільман, С. Г. Бочаров, Н. А. Кожевнікова), слова-скріпи (М. К. Гей), слова-символи (М. М. Гіршман, Д. В. Малявін, Н. М. Сологуб), ключі-коментарі (Л. П. Гросман), ключові слова (Л. В. Зубова, Д. В. Малявін, Р. А. Будагов), слова-фаворити (В. А. Кухаренко, Д. В. Малявін), опорне слово (Н. А. Кожевнікова), наскрізне слово (Н. А. Кожевнікова), концептуальні слова (В. В. Петровський), тематичні слова (Д. В. Малявін), слова-субстантиви (Л. Міхалінчик), опорні ключові метафоричні словоформи (Т. П. Матвеєва). Іноді значення перелічених вище термінів далеко не тотожне в розумінні того чи іншого автора, воно може мати зони перехрещення [13, с. 235].

Отже, дослідження художнього тексту шляхом виділення ключових слів має певну традицію, але цілісне теоретичне визначення цього поняття в художньому творі відсутнє. У “Літературознавчому словнику-довіднику” читаємо: “Слова характеризуються неоднаковою частотою використання, яка в художніх текстах може залежати від тематики твору, автора, епохи. У зв’язку з цим виділяють ключові слова, яким властива відносно висока частота уживання в тексті чи текстах певного автора. Проте кількісні показники не завжди відображають особливості естетичного навантаження слова. Так, лексема каменярь, яка в поетичних творах І. Франка набула глибокого символічного змісту, вживається тут усього два рази” [8, с. 631].

Як бачимо, перш за все звертається увага на частотність появи лексеми у творах автора, однак у “Стилістичному енциклопедичному словнику російської мови” за редакцією М. М. Кожіної подано визначення, у якому акцентується роль ключових слів у розкритті суті твору: “Ключові слова – цим термінологічним поєднанням деякі дослідники художньої (поетичної і прозаїчної) мови називають слова, що виражають головну ідею художнього тексту” [7, с. 153].

Проблемі виділення та функціонування ключових слів саме в художньому творі присвятили свої наукові розвідки чимало вчених, використовуючи різноманітні методи мовознавчих досліджень. Завдяки Р. А. Будагову та В. В. Петровському розроблена класифікація ключових слів. Роль цієї домінуючої групи лексики в аналізі художнього тексту розглядали Ю. М. Лотман, Ю. М. Караулов. Ю. М. Лотман був прихильником дослідження тексту на всіх мовних рівнях без урахування позатекстових зв’язків [10]. Н. І. Зноєв семантичний аналіз твору з використанням ключових слів пропонує здійснювати з урахуванням утворення специфічних багаторівневих семантичних полів із зонами, що перетинаються, основу яких складають слова з семантичною багатоплановістю. Верхнє місце у ієрархічних відносинах займають слова, які формують ядро семантичного поля, а підпорядковані їм слова складають словесні ряди, які знаходяться на периферії семантичних полів художнього твору. Дуже важливо розглядати такі опозиції, тому що в них через авторське сприйняття відображаються тією чи іншою мірою суперечності реального світу, відтворені в світі художнього тексту. Оскільки ключове слово часто виступає своєрідним поштовхом для виникнення думок, міркувань, воно передбачає виникнення пов’язаних з ним асоціацій та зв’язків [5, с. 122–123].

У сучасній лінгвістиці та психолінгвістиці актуальним є вивчення асоціативних полів слів, які дають відповідь на питання про межі між денотативними елементами тексту. Асоціативні поля – це особливі типи полів, для яких характерне об’єднання навколо слова-стимула (у нашому випадку ключового слова) певних груп слів-асоціатів, які можуть ставати словами-стимулами для інших слів і т. д. А. В. Звягінцева виділяє слова-асоціати I рівня, які мають безпосереднє відношення до ключового слова, слова-асоціати II рівня, які мають опосередковане відношення до ключового поняття через одне слово-асоціат і слова III і IV рівнів, які мають опосередковане відношення до ключового поняття через два і більше слів-асоціатів. Ключові слова-стимули відносяться до теми, а слова-асоціати I рівня відносяться до підтеми,

слова-асоціати II рівня – до субпідтеми, III і IV рівня – до мікротеми [4, с. 184]. Отже, ключові слова відіграють важливу роль у створенні змістової цілісності тексту. Вони взаємодіють активно з іншими словами, допомагаючи таким чином всебічно розкрити задану тему.

Підсумовуючи, варто навести слова Ю. М. Лотмана: “Текст намагається перетворитися на окреме “велике слово” з загальним великим значенням” [11, с. 65]. Отже, будь-який художній текст у процесі ущільнення може бути згорнутий до певної кількості ключових слів. Спочатку основна увага буде зосереджена на центральному слові, яке передає основну ідею твору, а згодом на словах-характеристиках цього слова, які перебувають у різних послідовних відносинах між собою і центральним словом (наприклад, “тематичні” і “рематичні” характеристики) тощо.

Узагальнюючи матеріал, викладений у роботах вищезазваних авторів, можна виділити такі основні риси ключових слів: ключові слова є смисловим центром будь-якого повідомлення, для них характерна частотність, контекстуальна обумовленість, інформативність, підвищена семантична активність. У них реалізуються три етапи значень: буквальне, естетичне і концептуальне. Буквальне значення розкривається в межах мікротексту, а два останні реалізуються у процесі взаємодії з більшим текстовим цілим чи його значними частинами: розділ, глава і т. п. Для ключових слів властиві складні ієрархічні зв'язки одне з одним, очолюючи тематичні ряди перебувають з тематичними словами у відношенні перехрещення. Ключові слова можуть займати будь-яку позицію в тексті: входити в заголовок, пейзажні, портретні чи інші описи, в авторську мову або мову персонажів.

Вищою формою смислового наповнення ключових слів є набуття ними символічного характеру. Н. А. Кожевнікова пише: “В результаті перехрещування та зіткнення лейтмотивів, на нижчій сходинці якої знаходиться слово, яке повторюється, на вищій – слово, що переросло у символ” [6, с. 59]. Дослідженням природи поняття “символ” займався багато вчених гуманітарних дисциплін різних епох. Серед них Платон, Аристотель, А. Августин, Н. Макіавеллі, І. Кант тощо. Ідеї національної символіки знайшли своє відбиття у працях М. Костомарова та О. О. Потебні. Єдиного універсального визначення символу не існує. У нашому дослідженні наведемо дефініцію цього поняття, подану в літературознавчому словнику-довіднику: “Символ (*грец. symbolon – умовний знак, натяк*) – предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища (лотос – символ божества в індійців, хліб-сіль – символ гостинності в українців, блакитний колір – символ надії та ін.), має філософську смислову наповненість, тому не тотожний знакові. Символ тісно пов'язаний із наукою, міфом, вірою, поезією, але не зводиться до них, тяжіє до певного узагальнення, на відміну від алегорії, що проявляється в конкретному образі. Символ постає процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і, навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. [...] символ базується на позахудожніх, передусім філософських потребах езотеричного знання” [8, с. 621–622]. На нашу думку, на увагу заслуговує визначення символу, сформульоване С. С. Аверінцевим: “Символ є образ, взятий в аспекті своєї знаковості, і знак, наділений усією органічною та невичерпною багатогранністю образу” [1, с. 826–828]. Для правильного його розуміння дослідник мусить враховувати співвідношення з ідейно-композиційною структурою даного твору. І, отже, в першу чергу з ключовими словами “нижчих рівнів”, котрі й формують ядро того семантичного гнізда, яке визначає символ у художньому творі. “Слова-символи, на відміну від тематичних, ключових і слів-фаворитів, відносяться до низькочастотної лексики. Використане одного разу, або незначну кількість разів, воно реалізує суб'єктивну модальність у найбільш концентрованому вигляді, слово-символ є міцним засобом репрезентації точки зору письменника на головну подію у творі. Символ є експліцитно не маркований” [1, с. 826–828].

За В. В. Виноградовим, символ у художньому тексті виступає як своєрідний “виклик звичному змісту співзвучної лексики, як слово, що виникає заново й ефектно накладається, не зливаючись, на апперцепційне тло споріднених модусів однорідної лексики” [3, с. 376]. На передній план у характеристиці символу, як правило, висувається його алегоричність та обумовленість системою, підкріплені повторюваністю в тексті. Символ існує в безкінечно означальній ролі, тяжіючи до загальної ідеї,

прагнучи розширення її змісту, а не повного визначення. Символами виповнене Святе Письмо.

Ю. М. Лотман наголошує на тому, що царина значень символів завжди багатозначна, і тому, утворюючи лише кристалічну решітку взаємних зв'язків, вони створюють той "поетичний світ", який складає особливість певного художника. "Алфавіт" символів того чи іншого поета далеко не завжди є індивідуальним: він може черпати свою символіку з арсеналу епохи, культурного спрямування, соціального кола. Символ пов'язаний із пам'яттю культури, і ціла низка символічних образів пронизує по вертикалі всю історію людства або великі її арсенальні пласти. Індивідуальність художника проявляється не лише у свідомості нових оказіональних символів (у символічному прочитанні несимволічного), але і в актуалізації часом цілком архаїчних образів символічного характеру. Однак найбільш значущою є система відношень, яку поет встановлює між основними образами-символами" [9, с. 226]. Отже, для реалізації змісту символу потрібна взаємодія багатьох мовних та позамовних (культурних, національних, релігійних і т. ін.) чинників, які визначають його розуміння всіма членами даного соціуму.

Відображення національно-історичної пам'яті народу, на нашу думку, відбувається не лише на рівні тем та мотивів, а й на рівні художнього слова. Саме в художньому творі спостерігаємо специфічне об'єднання національних символів та індивідуально-авторських. А. К. Мойсієнко пише: "Розвиваючи думку про те, що в творенні національно-культурної картини світу важливу роль відіграє словесна символіка народу, не можна обминути також індивідуально-авторських символів, характерних для художньо-творчого осмислення дійсності, які звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості" [12, с. 20].

Щоб зрозуміти природу ключових слів і слів, які в процесі розгортання композиції і загальної структури художнього твору переростають у символ, часто у символ, "авторизований" його творцем, тобто такий, що належить тільки Т. Шевченку, Лесі Українці тощо (символічне значення може не бути реєстровою лексемою словника), необхідно ознайомитися з усім твором автора, а бажано дослідити і всі контексти, в яких функціонує певний символ.

Отже, саме із ключового слова виростає ціла система символіки, система рухова, динамічна, що кожним своїм функціональним значенням націлена на головну концепцію твору, система, що, проходячи крізь мовне полотно художнього твору, відображає не лише авторське сприйняття світу, його національно-культурну та соціальну належність, а й визначає специфічні риси власне національної символіки, в підґрунтя якої лягли народні традиції та звичаї. Адже у більшості випадків ключове слово є архетипним, абстрактним та узагальнюючим поняттям: земля, батьківщина, мати, духовність... Це слово, яке супроводжувало народ протягом віків існування і було поруч у різні щасливі, а також трагічні моменти історії, тому для нього характерні семантичні, стилістичні та безліч асоціативних зв'язків. Аналізуючи художній твір, ми фіксуємо і глибоко індивідуальні ключові слова, які зводяться до рангу символу самим автором.

Як бачимо, спроба аналізу художнього твору за допомогою вичленування й аналізу ключових слів має безперечний інтерес, оскільки допомагає дослідити специфіку індивідуального стилю автора, зрозуміти образну структуру й ідею твору, а також мовно-концептуальне відображення епохи крізь призму авторського світобачення.

Література

1. Аверинцев С. С. Символ / С. С. Аверинцев // Краткая литературная энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1971. Т. 6. – 1971. – С. 826–828.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М., 1979. – 362 с.
3. Виноградов В. В. Поэтика русской литературы: Избранные труды / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1976.
4. Звягинцева А. В. О новом подходе к изучению интонации как маркера семантической структуры текста / А. В. Звягинцева // Вестник МГОУ. Серия "Лингвистика". – М. : Изд-во МГОУ, 2007. – № 2. – С. 184.

5. Зноев Н. И. Семантические поля и семантическая многоплановость в "Братьях Карамазовых" / Н. И. Зноев // Вопросы языкознания и литературоведения. – Алма-Ата : Казах. ГУ, 1977.
6. Кожевникова Н. А. О роли лейтмотивов в организации художественного текста / Н. А. Кожевникова // Стилистика художественного текста. – Саранск : Саранск. ГУ, 1979.
7. Кожина М. Н. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / М. Н. Кожина. – М. : Наука, 2006. – 696 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 752 с.
9. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Ю. Лотман // Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
10. Лотман Ю. Анализ поэтического текста. Структура стиха / Ю. Лотман. – Л. : Просвещение, 1972. – 270 с.
11. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии / Ю. Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 1999.
12. Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / А. Мойсієнко. – Умань, 2008. – 280 с.
13. Форманова С. В. Ключові слова як вектор інтерпретації художнього тексту / С. В. Форманова // Культура народів Причорномор'я : научный журнал. – 1999. – № 6. – С. 234–239.
14. Matore G. La Methode en Lexicologie / G. Matore, A. J. Greimas. – Paris, 1952.